

היוונית של החכמים

כל ההופך במפתח המלים היווניות של לעף ב- Lehnwörter im Tal- mud וכו' של קרויס, מעמוד 655 ואילך, עומד ללא ספק משתאה למראה המספר העצום של מלים יווניות בספרות התלמודית. עיון מדוקדק ב- Vorbemerkung וב- Sachregister¹ יגלה למעיין מציאותם של מלים יווניות בבל תחומי החיים היהודיים בארץ, ככל שבא זכרם בספרות התלמודית של ארבע המאות הראשונות לסה"נ. ומאליה עולה על הדעת השאלה: מי מהיהודים השתמש במלים יווניות אלו? פשוטי העם, האיכרים בני עם-הארץ, האומנים, התגרים הזעירים בשוקי ערי הארץ, או שמא לא נזקקו להן אלא חכמי התורה ובני המעמדות העליונים בלבד? להלן נמצא את התשובה לכך.

אך געמוד תחילה על שימושה של היוונית בחוגי החכמים. יש לבדוק עד כמה הכירו חכמי ישראל את התרבות ההלניסטית ועד היכן הגיעה בקיאותם בלשון היוונית ובספרותה. ניתן למאמרי החכמים לדבר בעדם.

לפי תוספתא סנהדרין² נדרש מכל חבר בסנהדרין שיהא יודע בשבעים לשון³ עד כדי להבינן ('וכלן ראויין לשמוע'), ושניים לפחות היו צריכים לדעת לדבר בהן. בבית-דינה של יבנה (המאה השנייה) היו ארבעה שדיברו בהן. לפי מסורת, שהובאה בתלמוד בבלי⁴, היו ארבעה בעלי-לשון מצוינים אלה: ר' אליעזר, ר' יהושע, ר' עקיבא ושמעון התימני⁵.

¹ שם, עמ' 619 ואילך. ² ח, א, 4278 (ירושלמי שקלים ה, א—מח, ד. בבלי סנהדרין יז, א).
³ על מספר זה ראה לוי גינצברג, Legends V, p. 194—195 n. 72—73. ספרי דברים, שיא, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 352, והמקורות המקבילים (ראה הערות מרופי פינקלשטיין שם) מדברים על 140 אומות. הטכסט היהודי של ההשבעה המפורסמת, שדיסמאן (Deissmann) חזר ופרסמה (Light, עמ' 255 ואילך) בתוספת תיקוני גירסאות וסאפסימיליות, מוכיר (שורה 3056): τὰς ἑκατὸν τεσσαράκοντα γλώσσας (מאה וארבעים הלשונות), והוא כפי הספרי ומקבילותיו. אי לכן סעונה הערת דיסמאן (עמ' 262, הערה 4) תיקון. בהשבעה מנדעית (Pognon, Inscriptions Mandaïtes p. 77) נזכרות 326 אומות. ⁴ סנהדרין יז, ב.

הראשון בהם, מגדולי התנאים בתחילת המאה השנייה, היה בנו של בעל-אחוזה עשיר. הוא נתקבל לבית-מדרשו של רבן יוחנן בן זכאי כשהיה למעלה מבן עשרים שנה, והוא בור גמור בדברי תורה.⁵ ייתכן אפוא, שהוא קנה לו את השכלתו התי-לוגית בנערותו, בעודנו סמוך על שולחן אבא.

השני, ר' יהושע, היה מפורסם בחכמתו בהוויות העולם.⁷ משאו-ומתנו עם הדרייננס⁸ וביקורו באתונה⁹ מורים, שהיה בקי בלשון היוונית ובספרותה. כשנש-אל פעם, מהו שילמד אדם את בנו יוונית¹⁰, השיב: 'ולמדנו (יוונית) בשעה שאינה לא יום ולא לילה, שנאמר: והגית בו (בספר התורה) יומם ולילה' (יהושע א, ח). מכאן, שלימוד חכמה יוונית לא נאסר אלא מפני שהוא מביא לידי ביטול תורה.¹¹

עדות מכרעת יותר לבקיותם של ר' אליעזר ור' יהושע בלשון היוונית ניתן לנו במאמר הבא בתלמוד הירושלמי¹²: 'רבן שמעון בן גמליאל אומר... בדקו ומצאו שאין התורה יכולה להיתרגם כל צורכה אלא יוונית. בורגני אחד בידה להם ארמית מתוך יונית. ר' ירמיה בשם ר' חייא בר בא תירגם עקילס הגר התו-רה לפני ר' אליעזר ולפני ר' יהושע וקילסו אותו ואמרו לו: יפית מבני אדם' (תהלים מה, ג).

לשם הבנת המאמר עלינו לקבוע את גירסתו הנכונה ואת פירוש המלות שבו. במדרש אסתר¹³ אנו קוראים: 'ברברי אחד להון לשון רומי כלשון יוני', ויש לה-גיה: 'ברברי אחד [בידה] להון (להם) לשון רומי [מ]לשון יוני'. כל הגירסאות האחרות הן תיקונים מאוחרים ואין להן על מה שיסמכו. המלה 'בידה' אין פירושה 'המציא מלבו', אלא 'בחר', 'הוציא', 'יצר'. פועל זה משמש תכופות כשם-גדרה

⁵ ואולם השוה סוף 'תשובות גאונים קדמונים' ו'יר רמיה' לבבלי שם וראטנר לשקלים עמ' 30. בירושלמי שקלים (ה, א—מח, ד) נשתמר נוסח אחר של מסורת זו. היכולת לדבר בלשון זרה אין במשמעה שליטה מספקת בלשון זו. וכך, כנראה, היה הדבר במקרה ר' עקיבא. ראה למטה.

⁶ אבות דר' נתן נוסח א פרק ו, נוסח ב פרק יג, עמ' 30 ומקבילות (ראה הערות שכסר).

⁷ ראה בכר, Die Agada der Tannaiten I p. 161 n. 1.

⁸ בכר שם, 176 ואילך.

⁹ ראה האנציקלופדיה היהודית-אנגלית, VII, עמ' 2291.

¹⁰ כך הגירסה בירושלמי פאה (א, א—טו, ג) ובמקבילות, אבל נוסח התוספתא עבודה זרה א, 20, 461²⁰ (מהדורה ראשונה וכתב-יד וינה) הוא: ספר יוני. מדרש תהלים א, יו, מהדורת בובר עמ' 16 גורס: חכמת יונית. נוסחאות אלו מראות בבירור, שהשאלה אין עניינה לימוד הלשון היוונית המדוברת בלבד, אלא אף הספרות היוונית. ראה עוד להלן עמ' 18, הערה 54.

¹¹ ראה ירושלמי ומדרש תהלים, שנזכרו בהערה הקודמת. השוה מכל מקום בבלי מנחות צט, ב, תוספות שם סד, ב, דיבור המתחיל 'ארור', ולהלן, עמ' 19. יחס החכמים לחכמה יוונית שונה היה, הכול לפי האיש, המקום והזמן.

¹² מגילה א, יא—עא, ג.

¹³ סוף פרשה ד (לפסוק כב, פרק א), דפוס ראשון.

ל'ברר' ¹⁴, 'בורגני' ¹⁵ הוא 'שומר' (או פשוט: חייל רומי), 'בידה' ¹⁶ להם 'ארמית', שאינה אלא 'רומית' ¹⁷, מתוך התרגום היווני. והמלה 'יפיפית' יש בה כאן רמז ברור ל'יפת-יון' ¹⁸, וכדרך שאמר בר קפרא ¹⁹: 'יפת אלקים ליפת וישכן באחלי שם' (בראשית ט, כז) — שיחו מדברין בלשוננו של יפת באוחלו של שם ²⁰, בני יפת... ויון' (שם י, ב).

מעתה רשאים אנו לשער, שהתלמוד הירושלמי מדבר על התרגום היווני של התורה לעקילס הגר, שנקרא לפני ר' אליעזר ור' יהושע, והם הפליגו בשבחו. שבה זה יש בו ממש אם האנשים שאמרוהו ראויים היו לדון על טיב סגנונו ודיוקו של התרגום. וברור שבעל המאמר בתלמוד ירושלמי ראה אותם כמבקרים מומי חים לסגנון יווני.

מסקנה זו, שר' אליעזר ור' יהושע היו בקיאים בטיב לשון יוונית וסגנונה, אף יש בה כדי ליישר קושי שלא נמצא לו הסבר עד עכשיו. לפי המסורת שלמעלה תירגם עקילס את התורה לפני ר' אליעזר ור' יהושע ²¹, ואילו מגופו של התרגום ניכר ²² שהושפע מבית-מדרשו של ר' עקיבא ²³. עדות זו מקוימת על-ידי המסורת של הירונימוס בפירושו לישעיה ח, יד: *Akibas, quem magistrum Aquilae*, *proseliti autumant*. ואף-על-פי שהמסורת של הירונימוס משובשת ביותר בקטע

¹⁴ ראה משנה מנחות ה, א ושינויי הגירסאות של 'בודה', שבאו במשנה הוצאת ראם, תוספתא פסחים 156a ו'תוספתא ראשונים' שם; בראשית רבה לו, 320 והערותי ב'שקיעין' עמ' 74. כיוצא בזה אנו קוראים בבבלי נדרים י, א: 'לשון שבו להם חכמים', אך המאמר המקביל בירושלמי נזיר א, א—גא, א גורס לנכון: 'לשונות שביררו להן ראשונים'. ראה עוד *Lewy, Wörterbuch*, ערך בדה.

¹⁵ לפי מדרש אסתר: ברברי, גירסת זו, שהחוקרים לא נתנו דעתם עליה, היא בעלת חשיבות מכרעת. זוהי עדות בת-סמך, שתרגום רומי קדום של המקרא צורף וחובר על פי היחזית על-ידי ברברי, כלומר לא על-ידי יחזי ולא על-ידי רומאי. *Vetus Latina* מפורסם במיוחד בסגנונו הברברי, כפי שכבר העירו ראשוני אבות הכנסייה. ראה הספרות שציין בלונדהיים, *Les Parlers Judeo-Romans* p. CXIX ואילך; שם עמ' C.

¹⁶ הפועל 'בידה' משמש כאן בדרך ההעברה. החייל (או הברברי) לא הבין עברית כראוי ולא נתן לנו אלא פאראפראזה של תוכן התורה ולא תרגום מילולי. 'בידה' מובנו כאן כמובן 'בודה' את השאור' (משנה מנחות ה, א).

¹⁷ על נושא זה ראה קרויס ב-*Magazin für WdJ* XX, 107, בכר ב-*REJ*, XXXIII, 109, בלוי ב-*JQR* NS XIX, 163, ראטנר למגילה, עמ' 23.

¹⁸ ראה בבלי מגילה ט, ב. ¹⁹ ירושלמי מגילה א, יא—עא, ב (בר"ר לו, ח, 242 ומקבילות).

²⁰ בבראשית רבה: 'יהיו דברי תורה נאמרים בלשוננו של יפת בתוך אחלי שם'.

²¹ ראה עוד בבלי מגילה ג, א. ²² כמו ע"ס במקום 'אח' וכדומה.

²³ ראה *Swete, Introduction*, עמ' 32. *JÉ* II 36 והביבליוגראפיה שם, עמ' 38.

יש בידנו להוסיף דוגמה מעניינת. או נפש אשר תגע בכל דבר טמא' (ויקרא ח, ב) תורגם על-ידי פרוקופיוס (*Procopius*) על-ימי עקילס (כשם שציין *Field* במקומו, עמ' 175): *qui conspurcaverit se verbo aliquo inquinato* ('אשר יטמא עצמו במלה לא טהורה'). תרגום זה

היוונית של החכמים

וה²⁴, אין הדעת נותנת שהירונימוס נשתבש בעניין עקילס עצמו, האיש שהעולם תנוצרי הרבה כל-כך לתתעניין בו.

לדעתי, ניתן להסביר הפרש זה על-ידי ההנחה, שר' עקיבא לא היה בקי בלשון היוונית עד כדי כך שיוכל לחוות דעתו על התרגום בכללו. אפשר, שר' אליעזר ור' יהושע אישרו את הנוסח הראשון, או המהדורה הראשונה של התרגום באשר לסגנונו ודיוקו, ואילו בשיטת התרגום ובתיקונים שהכניס במהדורה השנייה²⁵ הוד-רך עקילס על-ידי ר' עקיבא, שבו נמלך בביאורי עברית וארמית²⁶. אף ראוי ליתן את הדעת על העובדת המופלאה, שכל תרגומי עקילס, שהובאו בספרות התל-מודית, לשונם יוונית²⁷, חוץ משניים:

(א) 'ויאמר אחד קדוש לפלמוני המדבר (דניאל ח, יג) ר' הונא אמר לפלניה (לפלוגי). תרגם עקילס: לפנימי דיבר' וכו'²⁸. מלשון המדרש מוכח, שתרגום עקילס למלה זו נחקשר כאן בתרגומו של ר' הונא. ולפיכך קרוב לוודאי, שר' הונא עצמו הביא פירוש זה בשם עקילס (ואין הוא מסכים לו, כרגיל בספרות התלמוד-דית), או שאחד מתלמידיו אמרו לפניו בבית-המדרש, ומאחר שר' הונא עלה לארץ מבבל, מדרך הטבע הוא שלא שמע יוונית²⁹, וצריך היה לתרגם לפניו לעברית את תרגומו של עקילס:

(ב) המאמר השני היוצא-מן-הכלל מובא בירושלמי³⁰: 'אמר ר' יוסי בשם ר' יוחנן תירגם עקילס הגר לפני ר' עקיבה והיא שפחה נחרפת לאיש (ויקרא יט, כ) — בכתושה לפני איש' וכו'. אף כאן אין הירושלמי מוסר את התרגום היווני של עקילס³¹, אלא את תוראתו בעברית. טעמו של דבר ניתן ללמוד מן הסתם מתוך דיוקה של המסורת: ר' עקיבא לא שמע יוונית במידה מספקת שיידע לעמוד על דיוקה של המקבילה היוונית של 'נחרפת', ועקילס אנוס היה להימלך בר' עקיבא בדבר זה בעברית³². מתוך אמיתותו של מאמר זה נמצאנו למדים עד כמה

של 'דבר' ב'מלה' הוא בשיטת ר' עקיבא. וכך אנו קוראים בתוספתא שבועות א, 446: 'בכל טמא — מה תלמוד לומר דבר. ר' עקיבא אומר, לרבות את הנגעים שאין טומאה יורדת בהן אלא בדבר (כלומר, אין המגוע טמא, אלא אם כן אמר הכהן טמא).

²⁴ ראה הערתו של פרוס' לוי גינצברג ב-Jewish Studies in Memory of G. A. Kohut, עמ' 291.

²⁵ ראה פילר, Prolegomena, עמ' xxv ואילך.

²⁶ על זמן פעולתו של עקילס ראה פרוס', Introduction, עמ' 32.

²⁷ ראה פרוס', Festschrift לשטיינשניידר, עמ' 151 ואילך.

²⁸ בראשית רבה כא, א, עמ' 198.

²⁹ מסתבר, שזהו אותו ר' הונא שעליו נאמר בפירוש בירושלמי בבא בתרא י, א—יו, ג, שלא

הבין יחנית ראה להלן עמ' 20. ³⁰ קידושין א, א—נט, א.

³¹ ראה הערותיו של לוי גינצברג ב-Festschrift לשחארץ, עמ' 355.

³² דוגמה שלישית של תרגום ארמי בשמו של עקילס מובא בקותלת רבה יא, ג (=ילקוט המכיר

ראוי לנו לסמוך גם על המסורת הקודמת, שר' אליעזר ור' יהושע יכלו לדון על מידת דיוקו ויופיו של תרגום עקילס, עובדה המניחה מראש ידיעה מספיקה בטיב הסגנון הספרותי היווני.

על יחסו של בן דורם, רבן גמליאל, לתרבות היוונית נאמר מסורש בתוספתא³³: 'התירו להם לבית רבן גמליאל ללמד בניתן יוונית'³⁴ מפני שהן קרובין למלכות'. עדות מסורשת יותר נמצאת בתלמוד בבלי³⁵ בשם ר' שמעון בן גמליאל: 'אלף ילדים היו בבית אבא: חמש מאות למדו תורה, וחמש מאות למדו חכמת יונית'. הווי אומר: מספר הצעירים מן הקרובים לבית הנשיא שלמדו יוונית היה שווה למספר הצעירים שלמדו תורה. בנו של ר' שמעון, ר' יהודה הנשיא, אף הוסיף על כך ואמר (שם ובמקבילות): 'בארץ ישראל לשון סורסי למה? או לשון הקדש או לשון יוונית'.

קשה להניח, שיחס זה לתרבות היוונית היה נחלת בית הנשיא לבדו. ידוע לנו עד כמה להוט הוא המעמד הבינוני להידמות למעמד העליון, ועד כמה מוכנה השכבה הגמוכה ללכת בעקבות המעמד הבינוני. מידת תרבותו החלניסטית של כל אדם מישראל היתה תלויה בעמדתו החברתית. המעמד העליון ידע מן חסתם ספרות יוונית, למעמד הבינוני היתה זו נהירה סתות, ואילו ידיעתו של המעמד הנמוך הצטמצמה בהכרת הלשון המדוברת במקומו.

קצת חכמים, בעיקר אותם שישבו במרכזים המיוונים של הארץ, ידעו להעריך את ייחוד סגולותיה של הלשון היוונית. טעם דק בלשונות גילח, למשל, ר' יונתן (מאת שלישית) מבית-גוברין (אלבטרופוליס), בעל המאמר המפורסם על תכונותיהן המיוחדות של ארבע הלשונות: יוונית, רומית, סורסית ועברית³⁶. היוונית נאה לדעתו שישתמש בה העולם ל'זמר', שמשמעו כאן רחב יותר, כלומר שירה³⁷. רק אדם שהכיר יפה את הסגנון הספרותי היווני יכול היה לחוות דעה זו על הלשון היוונית שתאי מסוגלת מאין כמוה לדברי שיר.

בן-דודו הצעיר של ר' יונתן מבית-גוברין, ר' אבהו, ראש בית-המדרש בקיסרין ואחר מעמודי התלמוד הירושלמי, היה בעל השכלה חלניסטית. הוא עשה משחק במלים יווניות, כשם ששיחק במלים ארמיות. ידועה לנו דרכו לספר ב'לשון חכ-

³³ (ישעיה, עמ' 40). אך שמו של עקילס שם אינו אלא טעות סופר, כפי שכבר העיר שם ר' דוד לוריא (ר"ל). יתר על כן, הסירוש זר לגמרי לרוח תרגומו המילולי של עקילס.

³⁴ סוטה טו, 322 (דפוס ראשון וכתב יד וינה). השוה עוד ירושלמי שבת ב, א—ז, ד (ומק' בילות), בבלי סוטה מט, ב (ומקבילות). ³⁵ בבלי סוטה מט, ב: חכמת יוונית.

³⁶ סוטה מט, ב (ומקבילות).

³⁷ ירושלמי מגילה א, יא—עא, ב (ומקבילות). השוה עוד קרויס I.W I, XIX ואילך.

³⁸ כמו בבלי חגיגה טו, ב: 'זמר יוני לא ספק מסומיה'.

היוונית של החכמים

מח', שיסודה בכסל משמעותן של מלים יי. על-פי תכונתו זו ניתן לנו לבאר את חמאמר המוקשה בירושלמי ביכורים ג, ג (סח, ד) שמסופר בו על ר' אבהו ששלח איגרת לר' שמעון בן אבא, הניח בתוכה שערות שיבה יי וכתב: 'בגין אילין סבתא קום אתחלך לארעא ד'ישראל' (בשל שערות השיבה חזור לארץ-ישראל). נראה לי, שאנו רשאים לראות בכל נוסח המכתב הזה 'לשון חכמה', ב'סבתא' ציין ר' אבהו 'זקנות', שמובנה 'מינוי', סמיכה⁴⁰. וזו אפוא כוונתו של המכתב: בשביל המינוי (כדי שתיסמך) חזור לארץ יי.

בדומה לזה ציין בכר יי מקום בתלמוד ירושלמי יי, שבו נמסר על ר' אבהו שכתב מכתב ובו הוא עושה משחק בהוראתן היוונית של המלים העבריות יי.

רגילותו של ר' אבהו אצל הלשון היוונית מתגלית בייחוד מתוך המשחק הפוניטי במלים יווניות, המסופר עליו יי: 'בעון קומי ר' אבהו: מנין שהנוצר לשבעה חי? אמר להון: מדידכון אנא ממטי לכון, זיטא איפטה איטה אכטו'. שאלו לפני ר' אבהו: מנין, שהנוצר — הנולד — לשבעה — חדשים של הריון — חי? אמר להם: משלכם אני מביא לכם: $\zeta (\zeta\eta\tau\alpha) = \epsilon\pi\tau\acute{\alpha}$, $\eta (\eta\tau\alpha) = \delta\alpha\tau\acute{\omega}$. מלשוננו של ר' אבהו 'משלכם' וכו' משמע, שהשואלים לא היו יהודים, ומן הסתם היו נוצרים, שר' אבהו חיה מתווכח עמם תכופות יי. ושמא עוררתם לכך האגדה האומרת, 'שכל הנביאים לא נולדו אלא לשבעה חדשים' של הריון יי, וחם קנתרו את ר' אבהו בפקסוקם בעצם האפשרות שוולדות כאלה נשארים בחיים.

תיאודור בהערותיו לבראשית רבה שם וכן כל המילונים שלנו לא הבינו כראוי ולא פירשו כהוגן את תשובת ר' אבהו, אף-על-פי שתכירו נכונה, שהיא מבוססת על הערך המספרי של האותיות ζ ו- η . הטוב שבפירושים לתשובת ר' אבהו ניתן על-ידי ל. פוהן בשם א. קרוסיוס יי: את הגימטריה $\eta = 8$, $\zeta = 7$ יש לפענח כך:

³⁸ בבלי ערובין נג, ב. השחה ירושלמי מעשרות ב, ז—ג, א.

³⁹ ראה 'תוספת ראשונים' ב, עמ' 227.

⁴⁰ $\pi\epsilon\alpha\sigma\tau\epsilon\lambda\alpha$. ראה ערוך השלם ג, 315 ערך 'זקן' ו' ירושלמי מועד קטן ג, א—סא, ג וירושלמי ביכורים ג, ג—סח, ד. השחה עוד תוספתא חולין ב, 503 (בכתב-יד לונדון ודפוס ראשון): 'שהסיבות הללו', אך במקבילה בבבלי עבודה זרה סז, ב: 'זקן שכמותך'.

⁴¹ לפירושם של שאר דברי המכתב ראה הערותי במאמרו של קליין ב-MGWJ כרך עז (1933), עמ' 364.

⁴² 'אגדת אמוראי ארץ-ישראל', כרך ב, עמ' 95, הערה 1 (גרמנית). ⁴³ מגילה ג, ב—עד, א.

⁴⁴ וסירושם הנכון של השמות היחניים כבר נמצא ב'המשביר' של שיינבאך, ערך אבדוקוס, ולשון זו כבר נקראה 'לשון חכמה' ב'ערוך' ערך אבדוקוס.

⁴⁵ בראשית רבה יד, ב, 127 והמקבילות שציין תאודור שם.

⁴⁶ ראה בכר, 'אגדת אמוראי ארץ-ישראל', כרך ב, עמ' 96 ואילך, שם 115 ואילך.

⁴⁷ מדרש הגדול לשמות ב, ב, מהדורת ר"מ מרגליות עמ' כד, ראה עוד להלן, עמ' 208, הערה 240.

⁴⁸ MGWJ כרך מד (1900), עמ' 369.

הנולדים לשמונה. ר' אבהו מסלסל במלים יווניות כשם שהוא מסלסל במלים עבריות וארמיות.

השימוש ב'לשון חכמה' לא היה זר ליוונים⁴⁹. אלקיאוס ממיטייליני אמר במכתם על שתי האותיות φ' שראה על מצבת-קבר⁵⁰: ἀρα γυναικὶ τῇ χθονὶ κευθόμενα; ; Χιλιάς ἦν ὄνομα... ἡ... Φιδίς כיליאס⁵¹... או... פידים⁵²? ואלקיאוס הפליג בשבח האיש שהשכיל לחרוזת חידה זו על האבן⁵³.

מאידך גיסא, מוצאים אנו לחכמים שגינו משחקי-מלים בדברי חול. בעל אגדה אלמוני בקותלת רבה א. ח אומר: 'כל הדברים יגעים וגו' (קוהלת א. ח) — דברי הבטלה מיגעין את האדם' וכו'. ולדוגמה הובאו שם כמה משחקי-מלים מעין אלו⁵⁴ ('לשון חכמה'). אך נראה שר' אבהו נתפס ל'דברי בטלה' אלו כשלא רצה שהכול יבינוהו, או כשנצרך לכך במסיבות מסוימות. הוא היה ממשכילי זמנו ומקומו, לא זו בלבד שהוא עצמו למד יוונית, אלא אף נתן לבנותיו חיגוך יווני. הוא הורה בשם ר' יוחנן⁵⁵: 'מותר לאדם ללמד את בתו יוונית מפני שהוא תכשיט לה'. רק ספ־רות יוונית (ולא היוונית שבפי ההדיוטות) עשויה היתה לשמש תכשיט לבנות צעירות מאותו מעמד חברתי של בנות ר' אבהו. ר' אבהו לא הסתפק בהוראת כלל זה להלכה, אלא אף נהג כך למעשה, כפי שנלך ונראה.

ברם, אין לנו להתעלם ממחאתו החריפה של ר' שמעון בן אבא, חברו וידידו של ר' אבהו. הוא הרבה אחר מסורת זו של ר' אבהו ופקפק אם אמנם אמר ר' יוחנן דבר מעין זה מימיו. הוא העיר דרך לגלוג: 'בגין דו בעת מלפה בנתיה, הוא תלי ליה בר' יוחנן⁵⁶ — מפני שהוא מבקש ללמד בנותיו (יוונית), הוא תולה אותו היתר בר' יוחנן.

בשיטתו של ר' שמעון בן אבא הורה בשם ר' יוחנן גם בן-זמנו וקרובו⁵⁷ ר'

⁴⁹ השחה Irenaeus, Adv. Haeres. II. 24.1. ⁵⁰ אנתולוגיה יוונית ז, 429.

⁵¹ הערך המספרי של φ' הוא 500, פעמים φ' = 1000 = χιλιάς.

⁵² φ δίς, פעמים φ. ואולם השחה מילונם של לידל וסקוט (1939), עמ' 1920, ערך φεί.

⁵³ השחה עוד שם א. 43. הובא על-ידי מ. זאכס, Beiträge, I, 110, וראה A. Brüll, Fremdsprachliche Redensarten, עמ' 16, הערה 2; קרויס LW, א, עמ' 154.

⁵⁴ השחה גם דעתו של רש"י על חכמה יוונית בפירושו לבבא קמא פג, א, דיבור המתחיל 'חכמת יוונית' ומנחות סד, ב, דיבור המתחיל 'חכמת יוונית' ופירוש המשנה לרמב"ם, סוף סוטה.

⁵⁵ ירושלמי פאה א. א—טו, ג ומקבילות.

⁵⁶ כך סבור גם בעל המדרש המאוחר 'פרקי דרבי', מהדורת גרינהוט עמ' 58 (ראה הוברתי 'שקי' עין' עמ' 17 ועמ' 98 על זמנו של מדרש זה), באמרו: 'אמר ר' יוחנן... ולא ילמד אדם את בתו יוונית ואסור לו שילמד יוונית'. ⁵⁷ כנראה אחיו.

היוונית של החכמים

חייא בן אבא. הוא הסביר⁵⁸, שאיסור לימוד היוונית בא 'מפני המסורות' (המל-שינים). אם זה טעמו של דבר, הרי בדור שאין כל הפרש בין בן לבת בלימוד היוונית. יאסטרוב במילונו⁵⁹ מעיר: 'לימוד היוונית נאסר בשל המסורות, שידי-עת הלשון היוונית פיתתה אותם למעשי בגידה'. זוהי תפיסה מוטעית; אין מן הצורך להפליג עד כדי כך. הטעם הממשי היה, שבני-אדם היודעים יפה יוונית עשויים לפעמים להביא לידי ערעור קיומם של בתי-הדין היהודיים. אם אין דעתו של בעל הדין נוחה מפסק בית-הדין, יכול הוא להגיש עצומותיו לפני הרשות הרומית. ובר' חייא בן אבא גופו היה מעשה. אשה ושמה תמר צררה על פסק בית-דינו לפני הפרוקנסול בקיסרין⁶⁰.

ר' חייא בן אבא ור' שמעון בן אבא נהגו שניהם כפי הוראתם. בבל מאמריהם המרובים אין למצוא עקבות ידיעה כלשהי בלשון היוונית. שניהם היו ישרים ותקיפים בדעתם ודוברים אמת בפיהם ובלבבם, ואף גורלם אחד היה, כפי הנראה. ר' חייא בן אבא נתמך על-ידי משפחה עשירה של בעלי-אחוזות בטבריה⁶¹, סילני⁶² שמה, אך גאלץ לעזוב את הארץ ולעבוד לפרנסתו⁶³ כדי להוציא מלב חבריו את החשד שהוא נושא פנים בהלכה לתומכיו, בעלי האחוזות העשירים⁶⁴. גם ר' שמ-עון בן אבא נודע בעניותו⁶⁵. סיפרו עליו⁶⁶, שבעל אחוזה, אילופוסה שמו, ביקש ליתן לו מעשר, אך ר' שמעון היסס לקבלו מחוך שפקפק בנאמנותו של איש זה בתרומה ובמעשרות הוא נמלך בר' יוחנן, והלה אמר לו: 'אילופוסה אחינו נאמן הוא'. מאחר שר' שמעון בן אבא ור' יוחנן ישבו שניהם בטבריה, ור' יוחנן הכיר יפה טיבו של בעל האחוזות, רשאים אנו להניח בוודאות, שאף בעל האחוזות התגורר שם. כדאי אפוא לציין, שבנדון ר' שמעון בן אבא מסתבר שלא הוא בלבד⁶⁷ אלא אף משפחת תומכו הוצרכה לעזוב את הארץ, והנה בכתובת יוונית על מצבת-קבר באיטליה⁶⁸ אנו קוראים: *Ἰουστός* : *Ἀλύπις Τιβερ[ι]εύς καὶ υἱοὶ αὐτοῦ* — *καὶ Ἀλύπις Ἐβρεῖοι*... וכו'.

⁵⁸ ירושלמי שם. ⁵⁹ עמ' 805, ערך 'מסור'. ⁶⁰ ירושלמי מגילה ג, ג—עד, א.

⁶¹ ירושלמי שביעית ג, א—לד, ג. ראה עוד הערותיו של תאודור לבראשית רבה 692.

⁶² בכתובת דוילשונית על מצבה יהודית באיטליה (Frey, CIJ, I, 630) אנו קוראים: *'filius Silani* ברומית ו'בן סילנו' בעברית. לדעתו של לינורמאנט אין הכתובת קדומה למאה האחת-עשרה או השתיים-עשרה, אך פריי מעיר, ששימוש הלשון הרומית מעיד על קדימת זמנה.

⁶³ ירושלמי חגיגה א, ז—עו, ד ומקבילות.

⁶⁴ ירושלמי שביעית ג, א—לד, ג; מעשר שני ה, ה—נו, ב.

⁶⁵ ירושלמי ביכורים ג, ג—סה, ד; בבא מציעא ב, ג—ה, ג.

⁶⁶ ירושלמי תרומות א, א—מ, ג. ⁶⁷ ירושלמי מועד קטן ג, א—פא, ג; ביכורים ג, ג—סה, ד.

⁶⁸ זמנה לא נתברר. ⁶⁹ Frey, CIJ, 502 (p. 367).

כמדומני שלא נטעה, אם נוהה שם זה — כלומר, את השם ולא את האיש — עם אילופוסה מטבריה.

וכך עמדנו על דמותם של שלושה מחשובי תלמידיו של ר' יוחנן: שלושתם חכמים גדולים, אלא שאחד מהם (ר' אבהו) היה גם איש הקרוב להוויות העולם, בקי בתרבות החיצונית, שחי בעיר מיוחדת (קיסרין), ואילו השניים האחרים (ר' חייא ור' שמעון בן אבא) מתנגדים לחכמה יוונית והם עצמם רחוקים מידיעת היוונית. ברם, ראוי לנו לזכור שהשניים האלה מבבל מוצאם ובבבל גדלו.⁷⁰ חכמי בבל שעלו לארץ-ישראל לא סיגלו להם דרך-כלל לשון זרה זו. התלמוד הירושלמי בגי' טין⁷¹ מניח בפשיטות, שרב (המאה השלישית), האמורא הגדול, שעלה לארץ-ישראל מבבל, לא ידע לקרוא יוונית.

מקרה אחר הראוי לציון על חכם בבלי בארץ-ישראל מסופר בתלמוד ירושלמי⁷²: 'שטר נפק ר' חונה לר' שמי. אוגריו (קרא: אוגדוי) מחיק, קונטא לא מחיק. אמר ר' חונה לר' שמי, פוק חמי עד ההן אהן קונטא משמש, נפק ומר, עם טריא קונטא, מי נפק אמר, הדא מיבעי מיתגרה תלת[ין] אפסדת עשר[ין]'.⁷³

ר' צ. מ. פינליש⁷⁴ עמד על כך⁷⁵, שלפנינו מעשה בשטר כתוב יוונית, שבו שונה המספר πεντήκοντα (50) ל'δγδοήκοντα' (80). לפי זה יהא תרגומו הנכון של הטקסט כך: שטר יצא מלפני ר' חונא (הנא)⁷⁶ לר' שמי (שמאי), שבו היה δγδοη מחוק, לא היה מחוק. אמר ר' חונה לר' שמי: צא וראה עד היכן קונטא זה משמש⁷⁷, כלומר מהו הקטן שבמספרים ביוונית המצטרף ל'κοντα. יצא ואמר: עם τριάκοντα (30). משיצאו (בעלי הדין) אמר (ר' חונה): הלה ביקש להשי-תכר (על-ידי המחיקה) שלושים והפסיד עשרים⁷⁸.

מקרה דומה נמצא בשטר מקושר יווני, שנכתב בפרס⁷⁹: δραχμὰς τριάκοντα,

⁷⁰ ירושלמי, סוף מעשרות—גב, א; שבת ו, סוף ת, א.

⁷¹ ט, ט—סוף ג, ג. ⁷² בבא בתרא י, א—יז, ג. ⁷³ 'דרכה של תורה' עמ' 137.

⁷⁴ מפרשי הירושלמי לא עמדו על מובנו של טקסט זה. זכות הגהתו הנכונה של הטקסט וביאורו נתגלגלה על-ידי חוקר שונן זה מגאליציה.

⁷⁵ בן המאה הרביעית, ממוצא בבלי, שלא ידע יוונית.

⁷⁶ מדרכם של החכמים היה להימלך בבבלשנים, כשבא לידם מינוח זר שלא היה מובן להם. בירו' שלמי בבא בתרא (ח, ת—טז, ג) מסופר שר' יהושע בן לוי חזיר על כל בעלי לשונות לידע מהו 'דיאטימון' (δυσέμνη) — 'הורשתי', נוסחה שגורה בצחאות — ולא אמר לו אדם דבר. נראה, שבעלי הלשון לא הבינוהו כראוי, שכן ראו את המלה כשם עצם. איש-משפט היה יודע מן הסתם להשיב על השאלה. ראה א. גולאק ב'תרביץ' שנה א, ספר ד, עמ' 144 ו'תוספת רא' שונים' ב, עמ' 148.

⁷⁷ כי פסק-הדין היה, שכוח השטר יפה רק לשלושים, הקטן שבמספרים המצטרף ל'κοντα.

⁷⁸ בשנת 88 לפני הספירה. טורסם על-ידי E. H. Minns ב-The Journal of Hellenic Studies

כרך לה (1915), עמ' 28, שורה 10.

היוונית של החכמים

... τειμήν ἀμπέλου, ואולם בהעתק ה'חיצוני' נאמר ⁷⁹ : δρχμας τρία κοινά : τειμήν ἀμπέλου... (שונה ל' τεσσαρ) — אותו שינוי ממש שנזכר בתלמוד ירושלמי. המוציא לאור של הקלף היווני הזה מעיר ⁸⁰ : 'השינוי גלוי ביותר שנראה בו זיוף'. אך העובדה בעינה עומדת. הטבע האנושי אחד הוא.

בין שני הקצוות האלה, של חכמים ילידי הארץ, שחיו בערים מיוונות והיו מצויים אצל התרבות היוונית, מצד אחד, ובין חכמים שבאו מבבל, שלא ידעו יוונית כלל, מצד שני, יש לנו לקבוע מקומם של תלמידי־חכמים שהיו מצויים בערי־השדה ובכפרים. רמת השכלתם החילונית היתה מן הסתם גבוהה רק במקצת מהשכלתו של בן המעמד הבינוני, שישב בגבולין. מחקר מעמיק יותר במצבם התרבותי של תלמידי־חכמים אלו ושל המעמד הבינוני בהמון־העם רצוי הוא ביותר.

מן המקרים שנדונו למעלה נמצאנו למדים, שבית הנשיא ובית ראש־השיבה בקיסרין היו גורמים פנימיים, שסייעו להפצת התרבות היוונית בקרב המון העם היהודי. המעמד הבינוני ⁸¹ היתה לפניו דוגמה נאה לחקוטה, הם הלכו בעקבות ראשיהם. המעמד הנמוך לעומתם, שאוצר מלותיו בארמית וביוונית כאחת היה דל והדיוטי, התחיל מפתח לאט־לאט מעין ו'ארגון ארמי־יווני ⁸². אפילו מלים שמיות המשמשות לחיי המעשה, לבשו לפעמים צורה יוונית. בירושלמי ⁸³ אנו מוצאים 'חלי־טר', ו'נחתומר' ⁸⁴; העם הפשוט הוסיף את הסיומת היוונית *-άγιος* ⁸⁵ ל'חליטא' ו'נחתום' השמיות. ומלים כמות אלו מצאו להן מהלכים אף בלשון החכמים, כשהיו מסיחים בענייני יום־יום.

⁷⁹ שם, עמ' 29, שורה 10. ⁸⁰ שם, עמ' 49.

⁸¹ הגדרתו המדויקת של מעמד בינוני זה בארץ־ישראל, חשיבותו כגורם מכריע בבית־הכנסת ומצבו הכללי במאה השלישית והרביעית טעונה עדיין חקירה. ראה לעת עתה א. ביכלר, *The Economic Conditions of Judaea after the Destruction of the Second Temple* עמ' 29 ואילך.

⁸² ראה את מאמרו המצוין של סרופ' משה שובה ב'ידיעות החברה העברית לחקירת א"י, כרך ה, עמ' 86. ⁸³ חלת ב, ו—נח, ג ובשאר מקומות. ⁸⁴ בבא בתרא ב, ג—יג, ב.

⁸⁵ הסיומת הרגילה לבעלי אומנויות, השוה עור שובה שם, כרך ב, עמ' 57.